

Az újrafelfedezett magyar jogelmélet Áttekintés Zsidai Ágnes: Jogbölcseleti torzó (Bibó István jogelméletének rekonstrukciója) c. könyve nyomán

A magyar jogelmélet történetének újrafeldolgozását (Szabó Imre 1955-ös, Kossuth díjjal jutalmazott könyvét nem számítva) valószínűleg először Litván György indította el, aki már 1973-ban egy szép tanulmányban elemezte Somló Bódog pályáját.^[1] Az ő munkáját folytatta Varga Csaba, aki először Lukács György munkásságának jogi vonatkozásairól írt egy könyvet,^[2] majd a Magyar Jogászszövetség Jogelméleti szekciójának titkáráként, egy Pulszky Ágost emlékülést rendezett, amelyen négyen elemezték (Boros László, Sárkány Mihály, Zsigmond Gábor és e sorok írója) az első szociológiai jogelmélet megalkotója, Pulszky Ágost munkásságának különböző oldalait.^[3] Varga Csaba még 1985-ben egy rövid tanulmány keretében közreadta Somló Bódog *Állambölcseleti jegyzeteit*.^[4] Őt követte e sorok írója, aki már hetvenes évek közepén elkezdett foglalkozni magyar szociológia történetével az I. világháború végéig. Jórészt ebből írtam meg kandidátusi disszertációmát és gyűjtöttem később egy kötetbe tanulmányaimat a magyar szociológia történetéből.^[5] A fonalat a Miskolci Egyetem Jogelméleti tanszéke vette át, ahol Szabadfalvi József szerkesztésben egy sorozat indult Prudentia Juris cím alatt, amelynek 3. kötete Portrévázlatok címen a magyar jogelméleti gondolkodás nagyobb alakjairól (Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna, Bibó István) készített tanulmányokat adta közre.^[6] A sorozatban megjelent

[1] Litván, 1973.

[2] Varga, 1981.

[3] Ld. Szociológia, 1977/4. szám.

[4] Varga, 1985.

[5] Úgyiszlólván véletlenül kezdtem foglalkozni e korszakkal. Tudniillik akkor az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében dolgoztam, és az intézet igazgató helyettesétől, Kovács Istvántól hallottam, hogy a Szociológiai Kutatóintézetben is fel akarják dolgozni a magyar szociológia történetét. Felhívtam Kulcsár Kálmánt, akivel abban maradtunk, hogy én kutatom a magyar szociológia történetét az I. világháború végéig, és ők majd folytatják a Szociológiai Intézetben tovább a két világháború közötti és '45 utáni történettel.

[6] Loss - Szabadfalvi - Szabó - H. Szilágyi - Zódi, 1999.

pl. Somló Bódog *Juristische Grundlehre*-jének a Grill-nél 1920-ban publikált magyar nyelvű változata Takács Péter és Zódi Zsolt gondozásában,^[7] továbbá egy méltatlanul elfelejtett Horváth Barna tanítvány, Szabó József válogatott tanulmányai^[8] Szabadfalvi József szerkesztésében, aki egyébként egy kötetnyi tanulmányt publikált a magyar jogelmélet történetéből.^[9]

Mikor kutatni kezdtem a XX. század elejének polgári radikális szociológusait (akikről már Litván György kétkötetes gyűjteményt publikált 1973-ban^[10]), meglepett, hogy nálunk az első szociológusok mind jogot végeztek.^[11] Ezért aztán nyolcvanas évek elején, amikor az ELTE Szociológiai Intézetében, ahol akkor dolgoztam, örömmre szolgált, hogy megszorodtak hallgatóink között a jogászok. Csak úgy találomra: Kupa László, Cs. Kiss Lajos, Nagy Gábor (jelenleg I. kerületi polgármester), Fleck Zoltán, Bozóki András, és last but not least Zsidai Ágnes. Ez azt jelenthette, hogy talán visszatérnek a régi szép idők – amikor a XIX–XX. század fordulóján a jogászokból lettek a legjelesebb magyar szociológusok, mint Pulszky Ágost, Pikler Gyula vagy Somló Bódog, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Nos, ebben a hullámban jelent meg Zsidai Ágnes is, aki hamarosan rákapott a szociológiába burkolt jog, vagy a jogba burkolt szociológia ízére, és szenvedelmesen elkezdett Horváth Barna iránt érdeklődni. Megismerkedett Horváth Barna fiával, Horváth Bénivel, amikor Pesten járt, aztán pedig két konferenciát is rendezett Horváth Barna tiszteletére.^[12] Zsidai Ágnes a továbbiakban lelkesen folytatta a Horváth-búvárkodást, több cikket publikált róla, és lefordította a *Rechtssoziologie*-t,^[13] ami eredetileg Németországban jelent 1933-ban, nálunk pedig az Osiris Kiadónál 1995-ben. Ezután írt egy monográfiát Horváth Barnáról *Tiszta jogszociológia* címmel, majd Dénes Iván Zoltán biztatására Bibóval kezdett el foglalkozni, aki meghívta, vegyen részt az általa 1996-ban megszervezett Bibó István Szellemi Műhely vitáin.

Ennek eredményeként Zsidai Ágnes már a kilencvenes évek elején a Bibó István Szellemi Műhely szegedi konferenciáján tartott egy előadást, melyben feldolgozta Bibónak a *Kényszer, jog, szabadság* című dolgozatát, valamint a németül megjelent *Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souverinität* című munkáját.^[14] Nyomában aztán H. Szilágyi István írt egy hosszú tanulmányt *Etika, jog, Bibó*

[7] Somló, 1995.

[8] Szabó, 1999.

[9] Szabadfalvi 1999.

[10] Ld. Litván – Szűcs, 1973.

[11] Ld. Nagy Endre 1979, és Nagy J. Endre 1993a.

[12] Én később fokozatosan eltávolodtam Horváth Barnától, akinek a hagyatékát egy amerikai tanulmányút keretében megtaláltam Boston mellett (azóta hozzáférhető az MTA Kézirattárában), Hinghamben, ahol akkor a fia élt, és ott van eltemetve Horváth Barna is. (Tényleg, a jogászok még nem gondoltak arra, hogy hazahozassák a hamvait?)

[13] Horváth, 1995.

[14] Zsidai, 1993. A könyv a Szent István kiadónál jelent meg, támogatói voltak a Bibó István Szellemi Műhely, az MTA Irodalomtudományi Intézete, valamint az ELTE Jogi Kara. A borítót Cs. Kiss Blanka, tervezetét Koczka Etelka Krisztina készítette, lektorálta Paczolay Péter.

István (1911–1979) címmel.^[15] Őt követte Kovács Gábor, aki egy 1998-as cikkében kitért Bibó *Kényszer, jog, szabadság* című ifjúkori írására, majd később több tanulmányban elemezte Bibó István munkásságának különböző oldalait (pl. az *Uchrónia, demokrácia*).^[16] Legújabbán Balog Iván foglalkozott a *Kényszer, jog, szabadság* című munkával, s pár évvel ezelőtt megjelent egyik cikkében az e műben használt négy alapfogalomból véli kiépíthetőnek Bibó későbbi tematikai gazdagságát, jócskán megterhelve ezzel Bibó jogi életművét.^[17]

Most tehát van már egy tetemes Bibó jogfilozófiai szakirodalom, s itt múlhatatlan érdemei vannak Zsidai Ágnesnek. A most bemutatandó könyv címe: *Jogbölcséleti torzó*.^[18] A cím arra utal, amire az előszóban szerző is kitér, hogy Bibó nem maradt meg a jogi elméletek síkján, hanem már a harmincas évek második felétől, miután megírta először a *Szankció kérdése a nemzetközi jogban* címmel jogtudományi, majd *Kényszer, jog, szabadság* címmel államtudományi disszertációját, elszakadt a jogtól, és egyre inkább a széles értelemben felfogott politikatudomány (szélesebb értelemben: történeti, szociológiai, lélektani stb.) vizeire evezett. És aztán itt alkotta meg azt az életművet, nem tévedés: életet és művet, ami őt azzá tette, aki. És szerintem a mai napig felvethető a kérdés: ha Bibó István 1956-ban nem marad bent a parlamentben még három nappal az után, hogy a szovjet csapatok elfoglalták az épületet, vajon támadt volna iránta érdeklődés pusztán jogelméleti, nemzetközi jogi munkássága alapján? Mert ha igaza van Heller Ágnesnek, hogy egy filozófusnak saját életében helyt kell állnia tanaiért (és filozófuson itt természetesen nemcsak filozófust, de mondjuk a klasszikus értelemben vett írástudót is kell értenünk, szerintem), akkor ez talán fordítva is igaz: A szellem emberét a tettei teszik igazán hitelessé, mintegy pecsétet téve rá: az élet igazolhatja a művet. Bibóból annyira sugárzik minden nagy felfedezőnek a sorsa, hogy a saját korában nem becsülik (gondoljunk Semmelweisre), mert szembeszegül a szokásos, hallgatólagosan elfogadott nézetrendszerrel, és nem tud „úszni az árral”, hogy élete csak bukás lehet. Én Bibót a Lukács György ifjúkori műve^[19] értelmében gondolom tragikus alaknak, vagyis azok közé a hősök közé tartozónak, akik már halottak, mikor a színpadra lépnek. Nem véletlen, hogy a pártállami időkben egy párt-bértollnok Bibót bukott politikusnak minősítette (E. Fehér Pál). Hát igen: a nagy hősök a lényegben élnek, vagy ahogy Lukács György kifejezte, sorsuk „a tökéletesen levés”. És ezt soha sem viseli el a közönséges élet.^[20]

De fordítsuk figyelmünket Zsidai Ágnes könyvére. A könyv előszóra és hét nagy fejezetre oszlik. Először egy élettörténeti fejezetet ad a szerző, majd Szellemi találkozások címszó alatt a Horváth Barna fundamentális hatását. Utána Bergsont mutatja be, a Bibóra nagy hatást gyakorló *Idő és szabadság*, valamint

[15] In: Loss – Szabadfalvi – Szabó – H. Szilágyi – Zódi, 1995.

[16] Ld. Kovács, 2001, 65–103.

[17] Balog, 2004.

[18] Zsidai, 2008.

[19] Lukács, 1979.

[20] Ld. Lukács, 1971, 60–62.

a *Teremtő fejlődés* című munkáit elemezve (felhasználva a fiatal Babits írását), majd Nicolai Hartmann ontológiai rétegződés elméletét tárgyalja röviden, akit Bibó valószínűleg Horváth Barna hatására olvasott el. A harmadik fejezet tudományos episztemológiát ad, különös tekintettel a jogtudományi megismerésre, majd a negyedik fejezetben tovább folytatja a tudományelméleti előfeltételeket, továbbá „Módszertan” cím alatt a bibói kezdés problémáját (hogy ti. fogalmi vagy empirikus tárgymeghatározással kell-e kezdeni). Az ötödik, legterjedelmesebb fejezet részletekbe menően elemzi Bibó ifjúkori fő művét, a *Kényszer, jog, szabadságot* (85. oldaltól a 196. oldalig^[21]), végül egy-egy rövid fejezetben tárgyalja a joglogikát és axiológia cím alatt a természetjoggal kapcsolatban felmerülő problémákat.

Mármost kezdjük a címmel: *Jogelméleti torzó*. A szerző látja a bibói életmű, benne a jogelméleti életmű töredékes jellegét, ámde első pillanatra meglepő módon azt mondja, hogy „tematikái a textuális formátlanság ellenére belső tartalmi egységet képeznek az életmű egészével” (7. p.). Formálisan nézve ez ellentmond a címmel, mert vagy torzó valami, vagy szerves egész. Talán úgy kell értenünk, hogy Bibó jogelméleti munkássága az *időben* torzó, mert befejezetlen. Ez tény, és csak elképzelni tudjuk, mit is alkothatott volna, ha megmarad e területen belül. Ha mindazt az éleselműséget és erudíciót, amit a politikatudomány területén felmutatott, mondjuk egy nagy jogi monográfia elkészítésre fordította volna, a magyar jogelmélet talán gazdagabb lett volna egy Kelsen-féle tiszta jogtanszerű képződménnyel.^[22] De lehet, hogy a torzó jelleget úgy kell érteni, ahogy egyszer Németh László mondta Bibónak, tudniillik, mindig belefog egy aktualitásba, de sohasem alkotja meg az „egész rendszert”. Ha ebből a szempontból nézzük életművét, ez tényleg igaznak látszik, hiszen olyan sokfelé szerteágazó életművet alkotott, hogy még csak elképzelni sem tudjuk, miként is nézhetne ki az a nagy „jogi életmű”. De azért később csak megalkotta az *Európai társadalomfejlődés értelmét*, (amit persze Németh László nem ismerhetett), amiből egy koherens történelem- és társadalomfilozófia képe rajzolódik ki. De ez sincs – hogy úgy mondjuk – formára hozva, mert a könyv egyharmadát megjegyzések teszik ki, azaz: nem könyvszerűen van megírva, és nincsen koherensen levezetve egyik gondolat a másikból. Ebben az értelemben úgy kellene felfognunk a torzó jelleget, hogy miként az *egész életmű torzó, úgy a jogelmélete is torzó*, s mint ilyen áll – ahogy Zsidai Ágnes fogalmazott – „belső tartalmi egységben az életművel”. Ámde ez a torzóság most az ellenkezőjére változott, mert mint ahogy kiindulásul feltételeztük: már nem arról van szó, hogy a jogelmélete torzó, mert nem befejezett, hanem éppen azért torzó, mert éppúgy nincs befejezve, mint az egész életmű, azaz belső tartalmilag azonos a kettő. Ámde, ha nem fogadjuk el face-value-ként ezt az utóbbi nézetet, hanem valóban tartalmilag, azaz nem közvetlenül „tükör által homályosan” szemléljük, hanem mi, az olvasók nézzük az életmű egészét, akkor tényleg „színről színre” láthatjuk, vagy pontosabban beláthatjuk: az életmű komplett.

[21] Mostantól kezdve a szöveget szövegközi jegyzetekben hivatkozunk.

[22] Huszár, 1989, 245.

S valóban: ha Bibó érett, politikatudományi korszakát vesszük, nem lehet kimutatni fejlődést abban az értelemben, hogy pl. pályája első szakaszán ezt így látta, később azonban megérett benne a felismerés, hogy most másként van. És így nem is lehet nála kimutatni belső ellentmondásokat. Nem, itt minden koherens, minden szépen belesimul az *Európai társadalomfejlődés* koncepciójába (azzal az egy kiegészítéssel, hogy utóbbinak a félelem koncepciója még nem mint ontológiai terminus szerepelt az ötvenes évek első töredékes változatában, hanem csak a '72-'73-as évi végleges szövegben). Ha nem így járunk el, akkor utolérhet bennünket Horváth Barna „sorsa”, amikor is egy, a negyvenes évek elején írott levélben először felrótta Bibónak az apró esszéket, mintha azokkal elkótyavetyélte volna a Szegedi Iskola nagyra törő igényeit,^[23] aztán, amikor véleményes jelentést készített Bibó rendes egyetemi tanárrá kinevezése tárgyában, egyszerre csak észrevette, hogy ezek az első pillanatban felületesnek látszó esszék egy rendszerré állnak össze, s mint ilyenek kiváló példái a „bőbeszédűségtől irtózó, csiszolt és áttetsző, mindinkább elmélyülő gondolkodásnak”.^[24]

A könyvnek van egy alcíme is: *Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Gondolom, ez szerző ama törekvését akarja kifejezni, hogy mivel Bibó életműve torzó, ő most kiegészíti egy koherens elméletté. Kétségtelen, ezt meg is teszi, azonban jóval többet is nyújt. Nem pusztán kiegészíti a torzót, hanem kritikailag elemzi is. Tehát kritikailag is viszonyul hozzá, vagyis inkább arról, van szó, hogy először ad egy rekonstruktív értelmezést, majd ezután kritikailag megvizsgálja, és végül értékelő ítéletet is mond az egyes tézisekről. Bibó eme fiatalkori főműve nem könnyű olvasmány. Nemcsak egy igen tehetséges fiatalember könyvéről van szó, aki már megszerezte a megfelelő olvasottságot (a mű bibliográfiája több mint 100 könyvet sorol fel, benne valamennyi, a korban jelentős jogelméleti munkát), és nemcsak arról, hogy nagyra törő fiatalemberként önálló gondolatokat fejleszt ki, hanem arról is, hogy meg akar felelni professzora nagy felfedezésének, a szinoptikus elméletnek. Ennek keretében mozog, láthatólag mindenütt korlátaiba ütközik, megpróbál szinte észrevétlen kitörni, és ezeken a korlátokon belül s olykor túlnyúlva azokon, végzi nyaktörő elméleti mutatóványait. S mivel nagyon más paradigmában mozog, mint mi, akik a múlt rendszerben sajátítottuk el a jogelmélet alapjait (jórész Szabó Imre szocialista jogelmélete nyomán), s így például fogalmunk sem volt arról, hogy volt egyszer egy jogi axeológia), lehetséges, hogy még most sem érjük kellőképpen ezt a művet. Én magam valamikor 1982–83-ban olvastam az eredeti művet, mely a Bibó hagyatékban volt meg, de sokszor még ma is úgy érzem, mintha egy puzzle-lal kellene megbirkóznom. Aki szereti a puzzle-fejtést, olvassa el Zsidai Ágnes könyvének pl. a *Kényszer és szabadság objektíválódása a jogban* című alfejezetét (138–152. p.), ahol a szerző nemcsak elmélyült elemzési képességéről, finom distinkciók kidolgozására való képességéről tesz tanúbizonyságot, de beható Horváth Barna és Bibó rejtett vitáiba is.

[23] Horváth, 1942.

[24] Horváth, 1989.

Ami a *Kényszer, jog, szabadság* című államtudományi disszertációt illeti, (amit Horváth Barna már hivatkozott előterjesztésében úgy jellemzett, hogy „fínom intuíció, a szellemes megoldások, sőt a dialektika felé hajlik”), úgy érzem meg kell állapítanunk: e műben egy magában megálló, önálló és befejezett egészszel állunk szemben. Benne van szinte az egész jogelmélet és története a harmincas évekig. Ezt mutatja az is, hogy mint már említettük, Zsidai Ágnes egész könyvének nagy részét, a 76. oldaltól a 196. oldalig, a 4. és 5. fejezet teszi ki, mely a *Kényszer, jog, szabadság*-ot interpretálja. De még ezt megelőzően *A megismerés útja*, illetve *Módszertan* alcímmel megvizsgálja Bibó módszertani előfeltevéseit, majd ezután következik *Bibó jogelmélete* címmel a tulajdonképpeni elemzés. Először interpretálja a kényszer, a szabadság, az objektiváció és a jog bibói fejtegetéseit, majd az *Út a szubjektum felé* (megmagyarázatlanul hagyott című) alfejezetben tulajdonképpen egy Kelsenre függesztett szemű magyar jogelmélet-történetet tár a szemünk elé. (Talán azért út ez a szubjektumhoz, mert itt egyes szubjektumok, azaz szerzők, konkrét elméleteit interpretálja?)

Zsidai Ágnes rekonstrukciós eljárásához híven veszi ennek a munkának alapfogalmait: kényszer, szabadság, objektiválódás és jog. Ennek kapcsán térjünk vissza Bergsonhoz. Tudniillik a könyv 78. oldalán azt találja mondani szerző, hogy Bibó a spontaneitás fogalmát „... – igaz kifejtetlenül – a 'lelki és társadalmi valóság' önálló törvényszerűségének rangjára emeli”. Ez kétségtelenül igaz, azonban nem fejt ki részletesen, mire is gondolt a szerző. Pedig több figyelmet érdemelt volna. Ugyanis Bibó egy egész hosszú lábjegyzetet (15. láb.), ennek kérdésnek szenteli. Mivel Zsidai alapos könyvének talán ez az egyetlen hiányossága, nézzük akkor meg először is filozófiailag, hogyan jelent meg a spontaneitás fogalma Bibónál.

Bibó e munka első változatát kari pályamunkaként készítette el. Ebben a spontaneitás kifejezés előfordul ugyan, pontosan azon a helyen, ahol a kinyomtatott változatban is található, bár szó szerint nem ugyanabban a fogalmazásban, hanem egyszerű felsorolásban, mintegy véletlenszerűen: „A kauzalitásnak mint az egész természeti világot rendező elvnek éles szembeállítását a *spontaneitás*, a *lélek*, a *kultúra*, az *erkölcs* törvényszerűségével az újkori gondolkodás eredménye...” Ezzel szemben a publikált változatban már ki van emelve a felsorolásból, mint olyan fogalom, amely a *lélek*, a *kultúra* és az *erkölcs* törvényszerűségeit hivatott átfogni. Hogy miként vagy minek a hatására olvasta el Bergson művének 1911-ben megjelent német fordítását (mint szerző is kifejti a könyv 60. oldalán), egyelőre nem tudjuk megállapítani. Bár azt, hogy mikor, elég pontosan lehet rögzíteni. Amikor ugyanis Bibót doktorrá avatják, 1934. május 19-én felolvassa a pályamunka négy és fél gépelt oldal terjedelmű változatát, amelyben szintén előfordul ugyan a spontaneitás kifejezés, most azonban már nem egy felsorolás részeként, hanem a felsoroltak *helyett*. A pályamunkában azt írta: „A kauzalitásnak mint az egész természeti világot rendező elvnek éles szembeállítását a spontaneitás, a kultúra, a lélek, az erkölcs törvényszerűségével az újkori gondolkodás eredménye és csak a legújabb korban vált az emberiség nagyobb tömegének

szemléletmódjává”.^[25] Ámde amikor 1935. április 19-én doktorrá avatják („Sub auspiciis”!), már a felsoroltak (vagyis: lélek, kultúra, erkölcs) helyett szerepel a spontaneitás, ahogy aztán publikált munkában is: „A kauzalitásnak mint az egész természeti világot rendező elvnek a spontaneitással *mint* a lélek, a kultúra, az erkölcs törvényszerűséggel való éles szembeállítás a legújabb kori gondolkodásban alakult ki”.^[26] A spontaneitás itt a lélek, kultúra és erkölcs egész világával lesz egészében azonos. Amiből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy ekkor már tényleg elolvasta Bergson hivatkozott művét. Ez pedig azt jelenti, hogy a pályamunka leadása, feltehetőleg 1933 tavasza, valamint 1934 májusa között olvashatta. Arra vonatkozó feltevést is megkockáztathatunk, hogy kinek vagy minek a hatására. Fennmaradt ugyanis egy kis recenziója Bibónak, amelyet Pálosi Ervin *A társadalmi törvények helye a természetben* című munkájáról írt,^[27] aki Spencert akarja összekapcsolni E. Boutroux-val – utóbbinak a fő műve magyarul is megjelent. Tudjuk azonban, hogy Boutroux Bergson tanítványa volt, úgyhogy egyáltalán nem lehetetlen, hogy Bibó rajta keresztül jutott el Bergsonhoz. A dolog azért is rejtélyes, mert már közel tíz esztendeje a könyv magyarul is olvasható volt Dienes Valéria fordításában, ennek ellenére Bibó a tanulmány írásakor a német fordítást használta.

A *Kényszer, jog, szabadság* 15. lábjegyzetéből^[28] világosan kitűnik, hogy Bibó végeredményben a spontaneitással Nicolai Hartmann német filozófus ún. perszonális determinációját helyettesíti. Ugyanis nem fogadja el Hartmanntól a létretek hierarchiáját (ld. *Kényszer, jog szabadság* 58.), amivel tulajdonképpen Bibó azt akarja mondani, hogy az empirikus ember cselekvését nem lehet csak kauzálisan magyarázni, mivel azok az értékek is hatnak rá, amelyeket a természettudományos kauzalitás nem ismer. Következésképpen saját, és nem másik törvényszerűség „uralma” alatt is áll. És ez a lelki élet törvénye az, amelyet spontaneitásnak nevez tehát Bergson nyomán, aki tényleg azt tanítja, hogy az emberi cselekedetek csak utólagosan mutathatóak ki okságilag meghatározva, de előre nem. Ebből a fiatal Bibó csak annyit jegyzett meg, hogy van egyidejű okság, és ezt nevezi a spontaneitás törvényszerűségének. Kifejti: a valóság és érték konkurálóan egyidejűleg jelen van. Bibó ugyanis tényleg hallott valamit a Heisenberg-féle határozatlansági relációról, és egyből rájött, hogy ha ez igaz, akkor az okság, úgy ahogy a neokantiánusok felfogták, nem tartható. De nagy realitásérzékét mutatja, hogy ekkor is fenntartandónak vélte a természet és társadalom különbségét, mondván, „nincs okunk arra, hogy a konkrét természeti események lefolyásában ezentúl valamiféle lélektani értelemben vett spontaneitást lássunk”.^[29]

[25] Bibó, [1933].

[26] Bibó, 1986, 13. (Kiemelés: N. J. E.)

[27] Bibó, 1932, 94–95.

[28] Bibó, 1986, 15–16.

[29] Bibó, 1986, 16. (jegyzetben).

Mármost azzal, hogy Bibó szerint a spontaneitás egyszerre foglal magában tény- és normaelemeket, túlmént Horváth Barna koncepcióján. Nem véletlen Horváth Barna megjegyzése egyetemi magántanári kinevezéséhez írott bírálattában, aki a spontaneitásra mint kiindulópontot azt mondja, hogy a „legkétségesebb értelmű”, mert „mi haszna van annak, ha a valóság és okság fogalmait kiterjesztjük... a spontaneitásnak, az egyidejű ok és okozat oly problematikus konstrukciójával jelzett fogalmára”.^[30] Tehát Bibó túlmegy, ironikusan, következetesen, szinte az abszurditásig Horváth Barna koncepcióján. Hiszen Horváth Barna a színopszist, mint kontrárius ellentéteket fogta fel (fehér-fekete), vagyis viszonyfogalmakként. Azáltal, hogy Bibó a kettőt összehozza a spontaneitás törvényszerűségében, hiszen a spontaneitás a tényekre tekintettel foglal magában normaelemeket is, csak *tovább relativizálta a kettő közti különbséget*. Az ember tényekre vonatkoztató szabad lény – így hangozhatna Bibó tétele. Ezért mondja, hogy a színopsziszból, s nem a tény és érték abszolút ellentétből indul ki. Bár hat rá a kényszer (tény), mégis ő tette hozzá az akaratát: *coactus tamen volui*. Bibó azt akarja mondani: Az ember, bár hatnak rá oksági tényezők, végeredményben maga válogat, hogy mit fogad el az oksági faktorokból. A spontaneitás fogalma tulajdonképpen ezt jelenti. Ami Horváth Barnánál kettő volt: tény és érték, az Bibónál egy oldalra kerül, de a szabadság győzelmével. Mint Zsidai Ágnes jól észreveszi, amikor pl. azt fejtegeti, hogy Bibó e ponton abban tér el Horváth Barnától, hogy míg utóbbi a kényszer és szabadság viszonyában fordított arányú fejlődést lát, addig Bibónál a kényszer és jog mint legobjektívabb szabadság egyenes arányú fejlődése jelenik meg (148. p.). És Bibó nem hangoztatja, amit Horváth Barna, hogy tudniillik két ismerettárgy létezne, hanem csak annyit mond, a szinoptikus szemlélettel nem lehet valamit kizárólagosan megmagyarázni, mert e szemlélet nem hoz létre ismerettárgyakat, csak segít megvilágítani, magyarul megérteni e jelenségeket. Ezért is mondja, hogy a szinoptikus módszer nem szorítkozik a tény és érték ellentétének áthidalására, mint Horváth Barnánál, hanem egyrészt a cselekvőnél belejátszik cselekvésébe, másrészt a harmadik személyű megközelítés számára megértésbe.

Hadd mondjam meg, szerintem itt Bibó teljesen zavaros. Ha ugyanis a spontaneitás azt jelenti, hogy egyszerre jelen van valóság és érték, akkor ezt – ha egyszer törvényszerűség – valahogy így kellene kifejezni a törvény általános logikai formulájának megfelelően: „Minden emberi cselekedetet természeti, biológiai, lélektani faktorok, valamint az ezekből le nem vezethető, az emberi lényből spontánul fakadó (azaz okságilag le nem vezethető) értékkövetés, vagy értékelutasítás határoz meg”. Tulajdonképpen Bibó ezt is szeretné mondani; azt tudniillik, hogy az emberi viselkedés végső soron teljesen szabad. Talán abban, hogy ezt nem meri kimondani, távolról befolyásolhatta őt a kálvini predestináció tana. Azért sem meri ezt mondani, mert ez nyílt szubjektív idealizmus volna (mint az akaratszabadság tana), ezért csak annyit mond, hogy az embernél az ok és az okozat egyidejűsége áll fenn. Ami azért hibás az ő részéről, mert amikor

[30] Horváth, 1939, 3.

a kauzalitással a spontaneitást szembeállította, ezzel már kimondta, hogy az okság kategóriái nem alkalmazhatók az emberi világra. Tehát értelmetlen az ok és okozat egybeeséséről beszélni, mert: akkor miért van kitalálva a spontaneitás?

Bibó úgy akar kimenekülni a kutyaszorítóból, hogy a spontaneitásra másfelől azt mondja, hogy „a célok és normák kényszere esetén nem kauzális szükségszerűség, hanem axiológiai szükségszerűség elemezhető ki a kényszerből”^[31] (már ez a pongyola megfogalmazás is árulkodó, nem azt mondja, hogy axiológiai törvényszerűség áll fenn vagy érvényesül, hanem tárgyi fogalmazásból a fogalmazás személyére, az alanyra megy át, vagyis: „elemezhető ki”, azaz az ontológiai szemléletről átmege az epsiztemológiaira). Most azt hinné az ember, hogy tényleg „coactus tamen volui”, ahol a volui utal spontaneitásra, vagyis arra, hogy az ember tud és nem tud, akar vagy nem akar normát, értéket követni („Jó és rossz között választani mily nagy eszme” – mondá Madách a Tragédiában). Ez világos volna. De ekkor váratlanul azt mondja Bibó: „Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a kényszer – éppúgy, mint a kauzalitás – történések, valóságlemek törvényszerűsége”, „viszont az axiológiai determináció megítélések, értékelések törvényszerűsége. Az axiológiai determináció nem arra determinál, hogy az akarat állásfoglalás a célnak, a normának, vagy értelmi megítéléseknek pozitíve megfeleljen [ahogy a jámbor olvasó az előző mondatban foglaltak alapján joggal gondolta – N. J. E.], hanem arra, hogy az akarat állásfoglalás szükségszerűen a célszerűség, a szabályszerűség, az ésszerűség megítélése alá essék”.^[32] Ezt a passzust Zsidai Ágnes is idézi könyve 80. oldalán, de magyarázatlanul hagyja (azaz itt tényleg csak rekonstruált).

De mi azért tegyük fel a kérdést: Tessék mondani: kinek a megítéléséről van itt szó? A normák stb. a kívülálló megfigyelőt determinálják? Mire? Hogy a normák alapján ítélje ő meg a cselekvő ágens tettét, hogy normakonform volt-e vagy sem? Ha igen, ezzel kiléptünk a kényszervizonyból, azaz az egész axiológiai problematikát áttettük egy másik szférába, episztemológiai szférába, azaz a megfigyelő hermeneuta szférájába, ami egy egész más problémamező. Vagyis: most a kényszerített a behatás hatására cselekszik, vagy „tamen voluit”? Erre Bibó válasza: a kényszerített cselekvésében felismerhetjük a kauzális törvényszerűséghez való hasonlóságot, de „egy pillanatig nem szenved kétséget, hogy a kényszer egész jelensége változatlanul az emberi lélek jelenségei közé s annak törvényszerűsége: a spontaneitás alá tartozik”.^[33] – Kérdem: mi is az az axiológiai determináció? A cselekvő vagy a megfigyelő van determinálva?

Hogy még cifrább legyen a dolog: a 17. oldalon ezt olvashatjuk: „Csupán szemlélhetjük a kényszert a kauzalitás jegyében, de közben tudjuk, mert tudnunk kell, hogy e jelenség a spontaneitás törvénye alá tartozik, azaz csakis azon keresztül érthető meg.” Megint kérdés: most arról van szó, hogy a cselekvő a spontaneitásban cselekszik, vagy én, a megfigyelő a spontaneitás fogalmának

[31] Bibó, 1986,14.

[32] Uo.

[33] Bibó, 1986, 15.

felhasználásával érthetem őt meg? Aztán a 17-18. oldalon: „A kényszerítő és kényszerített viszonya a legnagyobb fokú kényszernél sem válik okozati viszonyná, mert a kényszer elmaradhatatlan jelenségeként egy akarati állásfoglalás ékelődik közbe, mely a pusztá kauzalitás kategóriájának uralmát a benne rejlő spontaneitás elemek miatt el nem tűri.” Ebből úgy tetszik: a cselekvő cselekvése van alávetve a spontaneitás törvényszerűségének (hiszen benne vannak a spontaneitás elemei), és nem én, a megfigyelő értelmezi ekként?

Mindebből az is következik, hogy Bibó az értéket pur et simple valóságnak tekinti, holott nem az, legalább is a neokantiánizmuson belül maradván. Utóbbi ugyanis azt mondja: norma csak normára, tény csak tényre vezethető vissza. De mivel a norma meg az érték nem valami légius entitás, ami lebeg lila ködként az űrben, hanem – mint Horváth Barna egy helyütt mondja – „valóságban pillantható meg”; persze hogy van, létezik valamilyen értelemben. Kelsen azt mondja: „Ahogyan a természettörvény bizonyos tényállást mint okot egy másikkal mint okozattal kapcsol össze, úgy a jogi törvény jogi feltételt kapcsol jog- (vagyis ún. jogsértés-) következménnyel össze. A tényállások összekapcsolásának módja az egyik esetben a kauzalitás, a másik esetben a beszámítás, melyet a Tiszta Jogtan a jog sajátos törvényszerűségként ismer fel”.^[34] Az összekapcsolása a két tényállásnak tehát a jog esetében normatív értelmű, és nem kauzális. A jogszabály nem „okozza” a büntetést, hanem azt a jogalkalmazó „összekapcsolja” egy valóságos külvilági ténytörvényszerűséggel. „A legyen ilyen módon mint az empirikus joganyag megértésére szolgáló relatíve apriori kategória áll fenn.”^[35] Tehát a jogon belül „van”, és nem tapasztalati.

Ezt veszi halálosan komolyan Horváth, mint módszertisztasági követelményt, de addig csúri-csavarja,^[36] míg szemantikai-logikai térre átvive a két fogalmat (tény és norma vagy érték), azt mondja, hogy az egymásra vonatkoztatást köztük (mert hisz a tény fogalomnak van egy másika, a nem-tény fogalma, ami bővebb terjedelmű, mint norma vagy érték) mi hajtjuk végre mint színopszist. Így tény és érték viszonyát a formális logika értelmében mint kontrárius viszonyt fogja fel, s innen már á logice következik, hogy az egyik nincs a másik nélkül (hiszen az ún. reflexiók meghatározások pl. a hegeli *Logikában* átmennek egymásba^[37]): vagyis a két logikai fogalom között csak fokozati, de minőségfokozati (ez kvantitatív fogalomnak látszik, pedig mint Hegel mondja, van minőségi határ is!^[38]) különbség van. Ebből az következne, hogy akkor a tény érték és az érték tény. Ide is jut szinte maga számára is észrevétlenül Horváth Barna, de ekkor megijed, hogy megszegi a módszertisztasági követelményt, és azt találja mondani, hogy a színopszistnak nincs valóságos tárgya, hanem az csak reflexív gondolati képződmény. Vagyis: a színopszist csak vonatkoztat, de nem csinál tárgyat. Egy másik munkájában (*Népszerű szociológia*) még azt is mondja, hogy a társadalom csak

[34] Kelsen, 1988, 12.

[35] Kelsen, 1988, 13.

[36] Ld. erről Zsidai, 1995, 331-32., továbbá ld. Zsidai, 1993, 91-108.

[37] „Pozitív és negatív ugyanaz”. Hegel, 1979/I, 48.

[38] Ld. Hegel, 1979/II, 163.

a képzeletben van (mint minden szinopszis, például a technika is, mert természeti ténynek a cél felől való nézése). Ez az ő logikáján belül maradván igaz, de az „objektív” logika szerint hibás. Mert ha a szinopszisknak két tárgya van, akkor mi egy bírói ítélet, ami például le van írva, és így objektívált? Hiszen ez Horváth Barna objektiváció koncepciója szerint materiális objektiváció. Ezért jut aztán Zsidai Ágnes arra a következtetésre a *Jogszociológiához* írt bevezetésében, hogy Horváth Barna „lefokozza a jogszociológia ismeretigényét”, mert őnála „a jog – mint tényből és normából összenézett kettősség – önálló ismeret tárgya”, nem lehet, hanem csak „pusztán gondolati tárgya”.^[39]

De a vicc abban van: *minden tudományos megismerésnek egyetlen tárgya sem valóságos tárgy, hanem a kutató által konstruált*. Ha Horváth Barna nem csak a marburgi iskolára figyelt volna, hanem a baadenire is (de mint elmondja önéletírásban: neki jobban tetszettek a marburgiak), eljuthatott volna Rickerthez és az ő értékvonatkoztatásához, meg talán Weberhez is, és rájött volna: a megismerésnek minden tárgya „szinoptikus”, de nem abban az értelemben, ahogy ő gondolja, hanem mert *kreált*, mert konstruált a kutató agyával konstruálja a valóság végtelen gazdagságából a kutatás tárgyát. A kutató nem valóságon, hanem fogalmakon dolgozik. Erre jön rá helyesen Zsidai Ágnes, amikor azt mondja a könyv 83. oldalán, hogy Bibó „empirikus eljárása ’transzcendálja önmagát’, mégpedig a szinopszis irányába”. A könyvben egyébként a szerző sokszor beleütközik ebbe a problémába, nevezetesen az ontológiai és episztemológiai szempontok összekeveredésébe. Még egy példa: a 138. és 152. oldal között, ahol Bibónak a kényszer és jog objektíválódására vonatkozó tanait igyekszik rekonstruálni, rámutat a következőre: Bibó azt mondja, a szilárd normakövetés csakis a normák tudásán, ismeretén alapulhat. Ha ti. a jog a legobjektívebb kényszer, de ugyanakkor a legobjektívebb szabadság is, akkor miként transzformálódik a jogban benne lévő kényszerből szabadsággá. Ezt objektíven kellene levezetnie. De Bibó visszaesik az alanyi szemléletbe, és azt mondja, ezt a transzformációt nem lehet regisztrálni, mert ez a szubjektum lelkivilágában zajlik le.

Bibó, aki Horváth Barna nyomán ebbe az egész problematikába belezavarodott, mégis jobban gabalyodik ki belőle, mint mestere, mégpedig zseniális valóságérzéke miatt. Nevezetesen, ezt az egész problémaexponálást abbahagyja. A *Kényszer, jog, szabadság*ot úgy ahogy van, egyszerűen elfelejti. Soha többé nem találkozunk a szinopszis fogalmával politikatudományi munkásságában (csak amikor jogelméleti egyetemi előadásokon elmagyarázza hallgatóinak). Ez már a Kelsen-bírálaton is látszik. Azt aztán Zsidai Ágnes alaposan bizonyítja, hogy Bibó miként értelmezi át a tény és érték Horváth Barna-i felfogását, hiszen a gondolatjelek közé tett rész (Bibó: „a szubjektív idealizmus szóhasználatával: nem hoznak létre ismerettárgyakat”) teljesen a Horváth Barna-i szemléletmód ketrecében marad (ti. ő sem a tény és érték abszolút ellentétéből indul ki, ahogyan fentebb Zsidai és én is rámutattunk), s a mondat csak parafrázisa annak, amikor azt mondja, a szinoptikus szemléletmódok „bizonyos jelenségekre vonatkozó

[39] Zsidai, 1995, 33.

élmények, képzetek és reakciók létrehozásában részt vesznek és megértésével megvilágító erejük”. Hiszen Horváth Barna is mindig ezt mondta.

Zsidai Ágnes a maga mélységében felfogja e dilemmákat és ellentmondásokat, amelyek Horváth Barna és Bibó munkásságában rejlenek. A *Szinopszis mint feloldás* című alfejezet, melyben Zsidai teljes intellektuális fegyverzetében vitézkedik, számos finom megfigyelést és elemzést tartalmaz. Kimutatja például, hogy Bibó ugyan átveszi a szinopszis fogalmát, de tovább is fejleszti, és ebben van elméletének nívója. Kimutatja helyesen, hogy Horváth Barna a szinopszist ontológiai tényállásból átfordítja logikaiba. Majd ismét helyesen rámutat arra, hogy a tény és jog logikai viszonya nem kételemű, hanem van egy harmadik elme is, nevezetesen van egy alany, aki a kettőt összekapcsolja. Bibó ott fejleszti tovább Horváth Barna elméletét, hogy a „szinopszis módszerét már nemcsak heurisztikus, episztemológiai eszközként alkalmazza, hanem a spontaneitás törvényszerűségének beiktatásával ontológiai jelleget is tulajdonít neki” (191. p.). Ugyanis a kényszer és spontaneitás Bibónál valóságtörvénnyé válik. Ezután egy zárójeles megjegyzésben egy igen finom megfigyelést tesz (ami talán még Bibónál is homályos!), amikor azt mondja, hogy az „értékelem spontaneitásban való megjelenése tehát nem jelent axiológiai meghatározottságot” (uo.), éppen azért, mert Bibó ezt a megítélő oldalán látja, nem a cselekvőén. Ezután Zsidai áttér a *Jogerő, jogi tévedhetetlenség*, szuverenitás tanulmányra, ahol Bibó eljut a relatív természetjoghhoz, illetve a relatív szabadjogi felfogáshoz, azaz majdnem annak bevallásához, hogy a módszertisztaság követelménye nem tartható fenn – de ezt nem meri kimondani (mint főtebb kimutattuk). Csak annyit mond, hogy az együttszemlélés élménye az egyesített lét élménye, ami lehetővé teszi, hogy tény és érték elválasztottsága egy „technikai rendszer keretében áthidalható legyen” (196. p.).

A fejezet végén Zsidai Ágnes helyesen állapítja meg, hogy Bibó – miután „a szinopszis kategóriáját filozófiai vizsgálódásának... alapkategóriájává teszi” (191. p.) – Horváth Barna episztemológiai felfogását végeredményben radikalizálva átvitte ontológiába (196. p.). De szerintünk a következő mondata („Bibó nemcsak egy episztemológiai kategóriát vett át mesterétől, de annak lelki alkatában, szellemi habitusában rejlt, folyton paradoxonokba bocsátkozó metafizikai nyugtalanságát is.” – 191. p.), csak abban az esetben lehet igaz, ha ezt egész életművére is kell értenünk. Lehetséges tehát, hogy genetikusan az életműve szinopsziszból származik, de valójában túlmegy, és önálló életet kezd élni Bibó dialektikus szemléletmódjában. Hogy érthetőbben fejezzük ki magunkat: Bibó tényleg átvette a szinopszist, azaz ez életpályája történelmi előfeltétele volt, de aztán később önmaga teremtette meg saját paradoxonait és ellentmondásait, azaz később megszabadult ettől, és aktuális problematikáját már attól függetlenül vette. Az olyan ellentmondásokat, mint amikor pl. a hegeli logikával vitatkozik.^[40] Vagy amikor a marxizmus idealizmusát állítja,^[41] vagy a kommu-

[40] Ld. Dénes, 1993, 326–350.

[41] Ld. Bibó, 1989, 142.

nista osztályuralmat állítja szembe megegyezéssel szociáldemokrata úttal,^[42] vagy az egyén és közösség dilemmájával vívódik,^[43] vagy amikor a patriotizmus veses nacionalizmus szembenállását elemzi,^[44] nos, mindez inkább Bibó realitásérzékéről tanúskodik.^[45] Azt mutatja, miként hatol át a valóság szemléletéből elméletébe a dolog, ahogy „öt magát nézi”.^[46]

Érdemes Zsidai Ágnes könyvét újraolvasni, mert sok olyan probléma újragondolására késztet, amelyeket már elintéztünk véltünk

IRODALOM

- Balog Iván (2004): *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában* (Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Bibó István (1986, 1989): *Válogatott tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó. I-III. kötet Budapest, 1986, IV. kötet. Budapest, 1989.
- Bibó István (1993): Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata. (1953-1956) In: Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1993): *A hatalom humanizálása*, Tanulmány Kiadó, Pécs. 326–350.
- Bibó István [1933]: Kényszer, jog, szabadság (Jogbölcseleti pályamunka). MTAK Kézirattár. 5111/5.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *A logika tudománya*, II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1999): *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai I. kötet. Logika*. Fordította: Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Barna (1989): Dr. Horváth Barna (1989) egyetemi tanár előterjesztése a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi tanárrá kinevezéséhez. In: Huszár Tibor: *Bibó István*. Kolonel, Budapest, 338. (Magyar Krónika)
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. (Ford., a bev. tanulmányt írta Zsidai Ágnes) Osiris, Budapest, (Osiris Könyvtár Jog).
- Horváth Barna (1939): *Véleményes jelentése* dr. Bibó István bírósági titkár úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól. Városi Nyomda, Szeged.
- Horváth Barna (1942.): Levél Bibó Istvánhoz. 1942. december 13. MTA Kézirattár Ms 5117/4189.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. (Sajtó alá rend.) Huszár Tibor. Kolonel, Budapest, (Magyar Krónika).
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta Jogtan/*. (ford. Bibó István) (...a kiegészítő szövegeket ford., mutatót, bibliográfiát kész., sajtó alá rend. Erdélyi Leonóra), (szerk., bevezetést írta Varga Csaba). ELTE Bibó István Szakkollégium, [!1989] Budapest, (Jogfilozófiák).

[42] Ld. Bibó, 1989, 123. (jegyzetben).

[43] Ld. Bibó, 1989, 112–113.

[44] Ld. erről tanulmányomat: Nagy J. Endre, 1993a. 157–175.

[45] Ld. Percz, 2001, 37–55.

[46] Ld. Nagy J. Endre, 2001. 122.; Lukács György 1979; Ld. Lukács György 1971, 60–62.; Huszár Tibor 1989, 245.

- Kovács Gábor (2001): A jóhiszeműség megátalkodott esélyei. In: Uő.: A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok. Liget Műhely Alapítvány, Liget. Budapest, (Liget könyvek), 65-103.
- Litván György – Szűcs László (szerk.) (1973): *A szociológia első magyar műhelye*. I-II. Gondolat, Budapest.
- Litván György (1973): Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. *Valóság*, 8. sz. 32-42.
- Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt (1995): *Portrészemek a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor K., Miskolc (Prudentia Juris, 3.)
- Lukács György (1971): *Utam Marxhoz*. Magvető, Budapest.
- Nagy Endre (1979): *Állami beavatkozás és önkormányzat Magyarországon 1867-1918*, (Kézirat, Kandidátusi értekezés), Budapest.
- Nagy J. Endre (1993a): *Eszme és valóság (Magyar szociológiatörténeti tanulmányok)*. Pesti Szalon – Savaria University Press, Budapest-Szombathely, (Átiratok).
- Nagy J. Endre (1993b): Bibó és a nemzet, In: Nagy J. Endre: *Eszme és valóság*. Savaria University Press – Pesti Szalon, Budapest-Szombathely, 157-175.
- Nagy J. Endre (2001): *A tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*, Új Mandátum, Budapest, 111-145.
- Percz László (2001): Az antispekulatívitás jegyében. (Bibó István filozófiai előfeltevéseiről) In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*, Új Mandátum, Budapest, 37-55.
- Somló Bódog (1995): *Jogbölcselet*. A Juristische Grundlehre kivonata. (Szerk. és a szöveget gond. Takács Péter; a jegyzeteket kész. Takács Péter és Zódi Zsolt) Bíbor K., Miskolc, (Prudentia Juris, 1.)
- Szabadfalvi József (1999): *Jogbölcseleti hagyományok*. Duplex, Debrecen.
- Szabó Imre (1955): *Burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó József (1999): *A jogbölcselet vonzásában (Válogatott tanulmányok)*. (szerk., bibliográfia, utószó: Szabadfalvi József). Bíbor K., Miskolc, (Prudentia Juris, 13.)
- Varga Csaba (1981): *A jog helye Lukács György világmérvénben*. Magvető, Budapest.
- Varga Csaba (1985): Somló Bódog végső summázata. Az ismeretlen Állambölcseleti jegyzetek. *Állam- és Jogtudomány*, XXVIII/2. 1985. 359-373.
- Zsidai Ágnes (1993): Bibó István a jogfilozófus. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 91-109.
- Zsidai Ágnes (1995): A tiszta jogszociológia. In: Horváth Barna: *Jogszociológia*. Osiris, Budapest, 11-59.
- Zsidai Ágnes (2008): *Jogbölcseleti torzó* (Bibó István jogbölcseletének rekonstrukciója). Szent István Kiadó, Budapest.